
OSVRT NA PROBLEME RAZVITKA HRVATSKIH SELA I SEOSKIH PROSTORA

Istražujući socio-demografske prilike u naseljima unutar Parka prirode Lonjsko polje suočili smo se s problemima koji, s varijacijama, pritišću cjelokupni hrvatski ruralni prostor. To su prije svega naglašeniji demografski problemi, teže gospodarske prilike, a i prirodni okoliš koji je vrijedan razvojni izvor i važna sastavnica ruralnog sociokulturnog identiteta sve je ugroženiji. Podatci prikupljeni objektivnim znanstvenim metodama i zaključci koji se tako donose naravno ne isključuju subjektivan odnos znanstvenika i istraživača prema postojećem stanju. I mi doista ne možemo a da se ne založimo za to da se postojeća ravnodušnost i pasivnost spram nerazvijenosti zamijeni razvojnim aktivnostima koje će se temeljiti na načelu ravnopravnog čuvanja i razvijanja socijalnog, kulturnog, gospodarskog i prirodnog sustava. Povijesna dimenzija razvojnih transformacija obvezuje na skrb prema baštinenom i obzir prema budućem. Posebice je to važno naglasiti kad se radi o zaštićenom području.

U posljednje vrijeme nesumnjivo raste osjetljivost na seoski krajolik. Vezano je to djelomice uz povećan strah od katastrofičnih predviđanja da Zemlju zagađujemo sve brže i gotovo ireverzibilno, pogotovu kad je u pitanju urbani prostor, i uz nadu da još uvijek nije kasno da barem seoski prostor sačuvamo u što zdravijem stanju. Ovaj je strah nesumnjivo prisutniji u gradskog stanovnika, dnevno suočenog (i više od seoskog) s najvidljivijim posljedicama nekontroliranog razvitka. Za razliku od gradskog krajolika, gdje se susreću tehnika i pojedinac, seoski krajolik mjesto je susreta malog društva i prirode. Iz njihova odnosa nastao je današnji krajolik, koji je više obrađena priroda, dakle više je poljoprivredni, humanizirani krajolik¹ nego što je posve prirodni. Često nije, nasuprot uobičajenom mišljenju, ni određen prirodnim supstratom. U svakom slučaju, gustoća stanovništva je niska, u graditeljstvu prevladavaju niži objekti, a u krajoliku prevladava zelenilo. Na takav izgled ruralnog prostora smo navikli. On je vrlo čitak, natopljen znakovima. U njemu se ogledava povijest kraja, kultura ljudi koji ondje žive, poljoprivredne kulture koje ondje uspijevaju, agrarna struktura, tip naselja, veličina obitelji, organizacija socijalnog života sela i za pozorna promatrača još mnoštvo toga.² U Hrvatskoj je krajolik još uvijek neistražen povijesni dokument. Nažalost, jedino što je u tom krajoliku »najglasnije« i dovoljno jasno jesu znakovi o nestajanju malih seljačkih društava: zapuštenost, prezrenost, zaraslost, ostaci nekadašnjih

---

1 Poljoprivredni krajolik, takav kakav danas poznajemo, oblikovao se u Europi oko 1000. godine.

2 Krajolik je u svijetu vrlo čest »objekt« istraživanja. Naravno, ne krajolik kao netaknuta priroda, već onaj agrarni, rezultat ljudskog djelovanja. Vidjeti primjerice: Bernadette Lizet, Francois Ravnignan (u suradnji s Ingrid Calmettes, Marcel Chapuis): *Comprendre un paysage. Guide pratique de recherche*. Paris: Institut national de la recherche agronomique, 1987., 147 str.

poljoprivrednih kultura. A dobro bi bilo da je obratno. Jer, »tradicija u nekoj kulturi jest očuvanje reprodukcije potvrđenih odnosa prema okolišu u svakodnevici i simboličkih formi posredovanja prirode.«³

Gledamo li optimistički, možda možemo pronaći i pokoji razlog za zadovoljstvo što je hrvatski ruralni prostor takav kakav jest. Ali o tome na kraju teksta.

Hrvatsko selo, koje je posljednjih pedesetak godina neprekidno gubilo ukupno stanovništvo, a posebice poljoprivredno, i koje je zapuštalo poljoprivredne površine, danas izgleda drukčije nego na početku procesa agrarne depopulacije i seoskog egzodusa. Taj je proces vidljiv i u krajoliku.⁴ Znakovi koji ostaju za tim složenim socijalno-gospodarskim procesom ne moraju značiti dugotrajno neprekinuto stanje agrarne krize, ali svatko tko imalo zna o modernoj povijesti našeg sela, teško će se oteti tom zaključku. U svakom slučaju, bilo da kriza jest ili nije predmetom naše rasprave, hrvatski ruralni krajolik izgleda tako da je nužno što hitnije izmijeniti odnos sviju nas, a osobito vlasti, prema zemlji, barem prema onom njezinu dijelu koji se još uvijek katastarski vodi kao poljoprivredno zemljište, i prema selu kao mjestu života. Hoće li to biti novi (još jedan neučinkovit?) zakon o poljoprivrednom zemljištu ili neki drugi učinkovitiji sklop promišljenih socijalnih i gospodarskih mjera? Nije se teško opredijeliti za ovo drugo. Poljoprivreda je najvažnija komponenta ruralnog krajolika, ruralnog društva i ruralnog gospodarstva, pa o njoj najviše i ovisi budućnost ruralnog područja. Hoće li se o ukupnom ruralnom razvitku, stoga, voditi briga iz ministarstva poljoprivrede ili će organizacija (bolje rečeno koordinacija horizontalno postavljenih aktera ruralnog razvitka) biti drukčija i negdje drugdje, ovisi o dogovoru. Čini nam se da bi za Hrvatsku, iz nekoliko razloga, bilo učinkovitije odvojiti ta dva zadatka: razvitak poljoprivrede od ukupnog, integralnog razvitka sela. Najvažnijom nam se pritom čini teško osporiva činjenica da Ministarstvo poljoprivrede i poljoprivredna politika već dugo u Hrvatskoj nisu u stanju riješiti (teške) probleme same poljoprivrede i da u tom sektoru predstoji velik i dugotrajan posao. Poljoprivreda se tradicionalno u Hrvatskoj promatra i rješava izolirano od ostalih djelatnosti i to je, nužno, vodi u slijepu ulicu. Osim do neuspjeha u poljoprivredi, na načelu izdvojenosti pojedinih segmenata nije moguće voditi ni modernu proruralnu politiku. Jer na selu sve se prožima više nego u gradu i posve je neučinkovito i stoga neracionalno dovoditi pojedine djelatnosti u konkurentski položaj spram nekih odluka na državnoj razini, osobito onih koje se tiču raspodjele državnog proračuna. Pa se tako, primjerice, »posvađaju« poljoprivreda i ruralni turizam u bitci za državnu potporu.

Gledano s aspekta gradskog stanovnika, vrijednost ruralnog prostora jest i u tome što nudi mogućnost izbora rada i življenja za one koji su odlučili (ili su primorani okolnostima) promijeniti socijalni i gospodarski okoliš. Za te (za sada još buduće) moguće doseljenike u selo manje je vjerojatno da će se htjeti i znati baviti poljoprivredom, barem ne »poljoprivredom punog vremena« i dominantne usmjerenosti svoje obitelji prema tom izvoru prihoda. Stoga je za privlačenje

3 Cifrić, Ivan: Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 143-144.

4 Mnogstvo terasa u obalnom dijelu zemlje zaraslo je u makiju iz koje probijaju divlje masline, smokve, loze. Požari najjasnije otkrivaju nekadašnji seljački trud, otkrivaju se poljski putovi i drugi gospodarski objekti (kamene košnice, napajališta za stoku i ostalo).

Ljudi iz grada nužno olakšati uvjete za osnivanje različitih vrsta poduzeća, koja će moći zaposliti više ljudi. Važno je osnivati nova radna mjesta. To je jedan od temeljnih (uz poljoprivredu) oslonaca ruralnog razvitka. I u tom smjeru, dakle prema privatnim poduzetnicima, valja usmjerivati državna sredstva. To su radile i druge zemlje Zapadne Europe kad su se suočile s ozbiljnim problemom propadanja ruralne periferije.

Kad se spomenuti pozorni promatrač uputi u hrvatsku provinciju, prvo pitanje koje mu se nameće, svaki put kad se suoči s vidljivom nerazvijenošću nekog ruralnog područja, jest: zašto su hrvatski ruralni prostori (toliko) nerazvijeni? Nesumnjivo je da su prirodni uvjeti negdje lošiji, nepovoljniji, ali nisu posvuda i nikako ne mogu služiti kao opći razlog i opravdanje nerazvijenosti; u Europi postoji relativno komforno organiziran život i rad i u nepovoljnijim uvjetima: ondje ima i udaljenijih i manjih otoka, i viših planina, a u većim državama i prostorno teže dostupnih, izoliranih predjela. I ima većih močvarnih područja od Lonjskog polja. U nekim europskim predjelima, i onda kad nema fizičkih, gospodarskih i ekoloških temelja ruralnosti, ne dopušta se zaborav seoskog, ruralnog.⁵ Pa se govori, primjerice, o ruralnoj industriji ili ruralnom turizmu. Mnogo toga ovisi o strateškom pristupu ruralnom prostoru. Ili, možemo to kazati i drukčije, o položaju ruralnog prostora u državnim strateškim dokumentima.

U nas su prilike ponešto drukčije: u našim ruralnim područjima u kojima je poljoprivreda relativno najzastupljenija gospodarska djelatnost, što samo po sebi govori o položaju ruralnog segmenta u modernim razvojnim projektima, agrarna kriza redovito izaziva ruralnu krizu. To se pokazalo i u proteklom tranzicijskom razdoblju. Prijelaz iz netržišne na tržišnu ekonomiju znatno je potresao poljoprivredu na obiteljskim imanjima, a očekivanih potpornih mjera za zaštitu obiteljske poljoprivrede i cijele ruralne socijalne zajednice nije bilo. Naravno, obiteljska poljoprivreda ne štiti se samo neposredno, potporom proizvođaču, već mnogo širim mjerama, koje će život u selu učiniti privlačnim.⁶

U maloj Hrvatskoj teško je govoriti o udaljenim, dubokim periferijama. U nas uistinu svako selo može biti blizu. Barem lokalnom ili mikroregionalnom središtu. U tom se pogledu veličina hrvatskih županija i općina može smatrati optimalnom upravno-teritorijalnom podjelom. Naravno, pod uvjetom bolje raspodjele ovlasti i dobre organizacije. One mogu izvrsno poslužiti kao baza za provođenje, među ostalim, i aktivne proruralne politike, kad bi takva postojala, jer radi se o manjem prostoru koji redovito predstavlja kulturno, društveno i gospodarski povezanu

5 Dobar je primjer Belgija. Vidjeti: Marc Marmont: *A la recherche des spécificités rurales*; u: Marcel Jollivet: *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*. Paris: L'Harmattan, 1997., str. 17-44.

6 Primjer Bavarske koja je sačuvala i primjereno razvija svoj ruralni prostor za nas je blizak i dobar primjer. Temeljno u njihovoj ruralnoj politici, osim što zagovara različite oblike pomaganja poljoprivrednicima, jest širok popis djelatnosti čije se rasprostiranje kroz ruralni prostor podupire. Oni polaze od vrlo jednostavne pretpostavke da će ljudi ostajati živjeti na selu i da se neće doseljavati u prenapučene gradove onda kad se dosegne određena razina kulture života u selima. Zato se potiče razvitak obrta, industrijskih pogona, uslužnih djelatnosti, osobito pošte, banke, štedionice, trgovina. Vodi se računa o cestama, putovima, vrtićima, osnovnim i srednjim školama, ostalim oblicima profesionalnog usavršavanja. Vidjeti: Alfred Schuh: *Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor. Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 182.

cjelinu za koju je razvojno optimalno da ima jedinstven razvojni plan.⁷ Moguće je tvrditi i dokumentirati da Hrvatska i nije toliko raznolika da joj treba toliko županija. Međutim, na ovoj razini razvijenosti i organiziranosti kao i uz postojeću zakonsku regulativu, nesumnjivo je lakše djelovati na manjem nego na većem prostoru. Manja upravna jedinica donekle pruža veća jamstva da će i udaljenija, nerazvijena, zapuštenija sela doći na red za neke razvojne pomake prije nego u teritorijalno većoj jedinici. Jednostavno su »bliže oltaru«! Još jedan neupitan razlog za zadržavanje sadašnjeg teritorijalnog ustrojstva jest da je, kolikogod bilo problema u njihovu funkcioniranju, ipak u većini upravno-prostornih jedinica uspostavljena nužna mreža odnosa, komunikacija i stečeno je dragocjeno iskustvo.⁸ Osim toga, u (doduše, ne svim) selima je zavladao poticajnije razvojno ozračje, domaći ljudi shvatili su da konačno i sami mogu nešto učiniti za prosperitetniju budućnost svoga mjesta.⁹ Ako je općinska uprava zadržala ili vratila barem jednog školovanog domaćeg čovjeka, učinilo se mnogo za sredinu koja vapi za stručnjacima. Da i ne govorimo o administrativnim središtima županija, koja su novim administrativnim ustrojem sigurno poboljšala svoju socijalnu i obrazovnu strukturu.

Nesumnjiv cilj moderne proruralne politike jest da organizira udoban život građanima koji žive u udaljenijim i nepovoljnijim uvjetima, »da obnovom sela i komasacijom poboljšamo životne, stambene i radne navike u selima i okolnim područjima, ponajprije za poljoprivrednike i njihove obitelji, ali po mogućnosti i za sve ostale stanovnike sela.«¹⁰ Mogućnost da već na lokalnoj razini, onoj općinskoj, artikuliraju svoje probleme i svoje aspiracije te da bolje od ostalih prepoznaju svoje razvojne izvore, dobra je polazna pretpostavka da će se nešto od njihovih razvojnih ideja, potreba i želja ostvariti. Situacija u kojoj njihove potrebe identificiraju neki daleki i u problem neupućeni ljudi, i u kojoj sami nemaju baš nikakav utjecaj na odluke koje neposredno utječu na njihov život i budućnost, ne pridonosi poboljšanju njihova sveukupnog položaja, niti društvenog, niti gospodarskog, niti političkog. Perpetuiranje takva stanja danomice pogoršava položaj periferije, osobito one najnerazvijenije, ruralne. I ne čini je atraktivnijom u fazi odluke o ostanku ili povratku.

Suvremenoj proruralnoj politici jedna od prvih zadaća jest da ruralni prostor heterogeno razvija, da glavnu gospodarsku djelatnost i nekoć dominantnu – poljoprivredu, unapređuje te da uspješno rješava probleme koji nastaju bilo zbog sve manje ovisnosti seoskog stanovništva o poljoprivredi (što se tiče i rada i prihoda)

7 Primjerice, u Sloveniji koja je mala zemlja i koja je mnogo manja od Hrvatske, postoji, po uzoru na EU, 12 istraživačkih plansko-funkcijskih regija. U okvirima tih regija, koje su jedinstvene po prostoru i specifičnom razvojnom značenju, regionalni istraživači i planeri već dulje vrijeme obavljaju svoje analitičke, istraživačke i planske projekte. Dakle, Slovenija se u projektu regionalnog razvitka evidentno, oslanja na male regije. Na razini takvih regija Slovenci također ispituju posljedice razvojnih procesa u EU. Vidjeti: Andrej Gulič: Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, 1996., str. 19.

8 Osobito u uvjetima postojeće upravne mreže valja rješavati način upravljanja posebno zaštićenih prostora koji, poput Lonjskog polja, »pripadaju« nekolicini općina ili gradova.

9 Načelnik jedne slabije razvijene dalmatinske općine izjavio je nedavno da nema pasivnih krajeva, već samo pasivnih ljudi.

10 Holger Magel: Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji. *Sociologija sela*, 34, br. 3-4 (1996.), str. 185.

bilo zbog nepovoljnih uvjeta razvitka poljoprivrednih djelatnosti. U tom procesu smanjenja važnosti poljoprivrede sve je manja i površina zemljišta koje se obrađuje, pa se za uspješni odgovor pratećem procesu napuštanja dijelova obradivog zemljišta mora pripremiti adekvatna strategija, za svaki kraj posebna. Što učiniti s »viškom« zemlje na kojoj se ne proizvodi, ali se mora na neki način koristiti i uređivati? Inozemna iskustva pokazuju da se mnoštvo ideja javlja onda kad se razmišlja o problemima. Neke od tih načina dobro je upoznati.¹¹

Suvremeno selo više nije samo poljoprivredno i stanovništvo više ne živi samo od poljoprivrede. Seljani više nisu samo seljaci. Ta činjenica iziskuje novi pristup razvitku hrvatskoga ruralnog prostora. Osim seljaka i bivših seljaka u selima se pojavljuju i doseljenici. U Hrvatskoj, nažalost, manje nego posvuda u Europi. Ta socijalna skupina »novih« stanovnika, malo poznata jer je neistražena, također traži svoje mjesto u razvojnim procesima i projektima. Njezina uloga u revitalizaciji sela postaje sve važnija. Stoga je u razvojnim projektima nužno predvidjeti mjere koje će ih privući kao i prostor za njihovo djelovanje. Gledano u cjelini, hrvatsko selo tek je na pragu rekompzizijske razvojne faze, dakle pred razdobljem koje karakterizira postupno obnavljanje nepoljoprivredne populacije u selu, modernizacija poljoprivredne proizvodnje i stoga smanjenje broja poljoprivrednika (u apsolutnom i relativnom smislu, jer opada i potreba za njihovim tolikim dotadašnjim brojem). U toj fazi ponovno se diverzificira socijalna struktura, ali sada iz drugih uzroka i s drukčijom socijalnom slikom i funkcijama, nego što se to događalo u razdoblju nastajanja zaokružene tradicionalne seoske zajednice – proces koji je na našim prostorima završio dvadesetih godina 20. st. U selu rekompzizijskih obilježja razvijaju se preduvjeti za dinamiziranje društvenih procesa.¹²

Još je jedno pitanje koje se nameće i nakon kratkog uvida u neke razvojne probleme hrvatskoga sela. Ono glasi: želimo li doista sačuvati ono što (još) imamo od seoskog prostora i želimo li ga razvijati? Stanje u ruralnom prostoru ne pokazuje znakove pozitivnog odnosa prema njemu. Niti u onom dijelu koji je svakako posao države, a niti u onom koji bi, prema naravi posla, pripadao županiji, općinskoj zajednici i domaćem stanovništvu. Desetljeća razvojnog zaostajanja seoskog segmenta hrvatskog socijalnog prostora dovela su mnoga naselja u stanje koje je

11 Razapete između obveznog smanjivanja proizvedene količine prehrambenih proizvoda i nužnosti da se održe poljoprivredne djelatnosti i sačuva vitalnost ruralnih područja, neke zemlje, primjerice Finska, predlažu ekstenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje i usmjeravanje prema neprehrambenim proizvodima, potom rast udjela silvikulture (npr. proizvodnja sadnica drveća) na poljoprivrednom gospodarstvu i sl. Najveći otpor seljaci u Finskoj pružaju prema pošumljavanju obradivih površina i najmanje ih je spremno na taj način udovoljiti zahtjevima zajedničke agrarne politike. Selby, J. A. i Petajisto, L.: Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1/1995., str. 67-92.

Da bi riješile problem viškova poljoprivrednih proizvoda, europske zemlje nastoje smanjiti površine oranica. Pritom osobitu brigu posvećuju očuvanju krajolika. Spomenimo neke mjere: pošumljivanje, ekstenzifikacija, ugar, nepoljoprivredno korištenje (gradnja autocesta, ponuda sadržaja za provođenje slobodnog vremena: površine za lov, golf, skijanje i skijaško trčanje, šetnje po prirodi). Prostori namijenjeni dokolici moraju se održavati, tj. obrađivati, pa seljaci tako postaju vrtlari prirode (ako prethodno ne odu). Coutenet, J.: Quel avenir pour l'espace rural français? *Études rurales*, br. 110-111-112/1988., str. 103-106.

Da bi se olakšao lokalni razvitak, nadležna ministarstva (poljoprivrede, razvitka, gospodarstva, turizma) moraju ublažiti uredbe, donijeti neke poticajne mjere i sl.

12 Opširnije u: M Štambuk: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskom ruralnom prostoru*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 1998., str. 88 i dalje.

(gotovo) ireverzibilno u demografskom, socijalnom i gospodarskom pogledu. Često nisu u pitanju samo pojedinačna sela već cijele ruralne regije.

Može li se analitički i bez (političko-povijesnih) strasti, dnevnih političkih potreba i ideoloških zapreka odgovoriti na ta tek naizgled jednostavna pitanja? Može li se govoriti o činjenicama, a ne napamet, kao što se često čini? Može li se, konačno, shvatiti da je ruralni prostor najvredniji razvojni hrvatski resurs? Pa da se onda latimo kvalitetnih revitalizacijskih projekata i programa, utemeljenih na stručnim i znanstvenim postavkama.

Činjenica je da selo, i kad je razvijenije, nema dovoljno utjecajnih ljudi, ima premalo bogatstva, premalo moći, premalo zagovornika. Netko je sklon opravdavati to činjenicom da je hrvatsko gradsko stanovništvo u najvećem broju tek prva generacija odseljenih sa sela, te da su oni nepripravni, psihički, zagovarati gradski egzodus kao jedan od preduvjeta ruralne obnove. A upravo to važna je karika u novoj razvojnoj fazi, rekonpoziciji sela. Svi ruralni demografski, socijalni i gospodarski preporodi u Zapadnoj Europi oslanjali su se na mehanički priljev urbanog stanovništva. Ti se stanovnici redovito nisu zapošljavali u poljoprivredi, već prije svega u drugim djelatnostima. Kad se to zna, onda se to prilično lako mogu planirati potrebne infrastrukturne investicije u tom prostoru.

Poznato je da seoski stanovnik, osobito seljak, može mnogo toga izdržati. U nedostatku nužne drske arogancije u dijalogu s gradom, seljan je uvijek nadglasan, često i izigran. Okreću mu se političari u jeku predizborne kampanje i obećavaju što god im padne na pamet. Nakon izbora sve je po starom ili je još nepovoljnije.

Sve što rade pojedinačni istraživači, osobito društveni, koji i nemaju veću »težinu« ondje gdje bi se moralo strateški, dakle i stručno i politički, odlučivati o budućnosti 80% hrvatskog ukupnog prostora, tek je kap u moru u odnosu na složenost posla obnove i napretka hrvatskih ruralnih krajeva. To nije posao za jedan mandat. To je, neupitno, trajni strateški cilj.

Zaštićeni ruralni prostori

Jedan od mogućih uspješnih primjera zaštite ograničenog ruralnog područja, dakle pripadajućeg prirodnog okoliša i naselja, jest program zaštite prirodno posebno osjetljivih i dragocjenih prirodnih, društvenih i kulturnih ekosustava, poput nacionalnih parkova ili parkova prirode, kao što je primjerice Lonjsko polje.¹³ Ta područja raspoložu vrijednim razvojnim resursima, i to takvima koje je prepoznala mnogo šira zajednica, pa se najčešće ondje, a rjeđe »na terenu«, rađa ideja i potreba da se taj prostor zaštititi. Gotovo se uvijek na početku domaće stanovništvo

---

13 Prema pravomoćnom hrvatskom Zakonu o zaštiti prirode, park prirode je prostrano prirodno ili dijelom kultivirano područje s naglašenim estetskim, ekološkim, odgojno-obrazovnim, kulturno-povijesnim i turističko rekreacijskim vrijednostima. U parku prirode su dopuštene djelatnosti i radnje kojima se ne ugrožavaju njegove bitne značajke i uloge (članak 5).

Donošenja prostornih planova zaštićenih područja zakonska su obveza. Njima se regulira način iskorištavanja tih područja, način upravljanja, specifičnosti zaštite, sustav upravnih mjera za slučaj da se zakonske odredbe ne poštuju. Ovine se štite, osim državnih, i svjetski interesi zaštite baštine, koje priznajemo prihvaćanjem i potpisivanjem međunarodnih ugovora i konvencija. Lonjsko polje je na popisu Konvencije o zaštiti močvara (Ramsarska konvencija).

suprotstavlja uspostavi režima zaštite. Jedan od redovitih razloga takvu ponašanju u pravilu je nedovoljna i neadekvatna informiranost stanovnika. Prethodna dobra »priprema« ljudi u budućem zaštićenom kraju spriječila bi barem neke probleme ove naravi.

Zaštićujući prostor Parka prirode Lonjsko polje¹⁴ zakonodavac, pretpostavlja-mo, nije imao na umu zaštititi ga i od lokalnog stanovništva, iako bi neanalitičan i površan uvid u neke podatke o naseljima unutar granica Parka, mogao sugerirati upravo takvu »tajnu« namjeru. Taj prirodno osjetljiv prostor, na kojem se nekoć živjelo intenzivnije, posljednjih je desetljeća postao i socijalno i demografski narušenim sustavom. No, već bi i sama činjenica da je Lonjsko polje zaštićena zona, mogla, pod uvjetom da se ispune određene pretpostavke, donijeti više blagodati lokalnom stanovništvu. Dakle, prostoru Lonjskog polja valja prići ne samo kao zaštićenom i vrijednom prirodnom naslijeđu nego kao jednakovrijednom i podjednako osjetljivom socijalnom, gospodarskom i kulturnom sustavu koji također valja poštovati, sačuvati i razvijati. To su (trebale bi biti) dvije ravnopravne sastavnice čuvanja i razvijanja zaštićenog područja.

Da nije bilo stoljetnog ulaganja ljudskog rada u poljoprivredu Lonjskog polja, neprekidnog traženja najpovoljnijih načina gospodarenja tim prostorom da bi ga se očuvalo za nadolazeće generacije (jer o tome su se tradicionalni seljaci uvijek brinuli), do danas se taj kraj svakako ne bi uspio očuvati kao usklađeni prirodni i sociokulturni ciklus. Uostalom, time se vodio i stručni tim koji je u statut Javne ustanove propisao, uz djelatnosti zaštite, i promicanje održivog razvitka tradicionalne poljoprivrede, potom proizvodnju, preradu i pripremu mesa, mlijeka, kruha i drugih proizvoda tradicionalne poljoprivrede, kao i ugostiteljsko-turističku djelatnost. Dakle, razmišljalo se i planiralo prema konceptu održivosti i, dodali bismo, samoodrživosti. Pitanje je samo kako dosegnuti taj proklamirani cilj, odnosno kako »organizirati razvitak« u postojećem društvenom okolišu.

Zakon o zaštiti prirode kao ni Zakon o zaštiti kulturne baštine ne predviđaju zaštitu nekih zanimljivijih i bez sumnje održivih socio-gospodarskih ruralnih sustava. I inače je zaštitarska praksa, kad su bili u pitanju ruralni lokaliteti, u bližoj povijesti pokazala mnogo manje zaštitarske strasti. Zaštita ruralnih cjelina uglavnom je završavala bilježenjem i dokumentacijom, što bi prethodilo samom formalnom činu proglašenja.¹⁵ Naknadno se istraživalo i ulagalo malo ili ništa, a stanovnicima se vrlo strogo ograničavala bilo koja intervencija bez posebnih dozvola, kad se radilo o stambenim i gospodarskim zaštićenim objektima u njihovu vlasništvu. Gotovo da se može kazati – naravno, na temelju hrvatskog iskustva – da je zakonsko zaštićivanje kulturnih ili prirodnih vrijednosti na nekom ruralnom području češće značilo (daljnje) propadanje socio-gospodarskih sustava toga kraja nego prosperitet. Stoga ne čude otpori domaćeg stanovništva proglašenju nekog kraja zaštićenim.

14 U hrvatskim razmjerima, Lonjsko polje je najveće zaštićeno močvarno područje, s površinom od 506 km².

15 Ksenija Petrić: Očuvanje kulturne baštine Lonjskog polja. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1/1999., str. 13. Autorica smatra da bi bilo nužno mnogo više truda uložiti u predstavljanje izvornih prostornih ambijenata i arhitektonske baštine, propagirati njihovu ispravnu obnovu i uređenje i planirati razvitak ruralnih krajeva kao najvažniji preduvjet čuvanja naslijeđa, osobito onog koje smo prepoznali kao posebno vrijedno.

Još je teže zaštititi i, s druge strane, osigurati socijalni i gospodarski razvitak ruralnih cjelina. Razvitak naravno nije problem zaštite, već cjelovitoga koncepta razvitka koji se, među ostalim, temelji i na uvažavanju, primjeni i valorizaciji svih endogenih razvojnih resursa. Među tim resursima jest i lokalna tradicija i baština kao i nagomilana znanja i iskustva domaćeg stanovništva. I zato se na zaštićene prirodne i kulturne vrijednosti mora gledati i kao na izvanredan razvojni resurs, doduše vrlo osjetljiv i stoga veoma zahtjevan u traženju prikladnog načina njegove »eksploatacije«.

Slučaj Lonjskog polja na neki je način specifičan. Naime, zaštita i održanje njegovih prirodnih vrijednosti usko su povezani uz opstanak malih seoskih društava i, unutar njihove socijalne strukture, opstanak jednog dijela stanovništva koje će se nastaviti baviti poljoprivrednom proizvodnjom na tradicionalni način. Takva se područja, na kojima se štiti simbioza prirodne i kulturne baštine, mogu zvati »mješovitima«. ¹⁶ To ne znači da sve stanovništvo mora ostati u poljoprivredi, da se sve sastavnice tradicionalnog života moraju održati, da se ondje ništa ne smije mijenjati. To samo znači da je prijeko potrebno (pr)ocijeniti koliko je ljudi potrebno zadržati u starinskom načinu gospodarenja prirodnim uvjetima da bi se sačuvao ¹⁷ postojeći krajolik, postojeće autohtone vrste, optimalna ravnoteža između ljudi i prirode. Pritom se ne smije priječiti (dapače!) osuvremenjivanje života i podizanje kulture življenja u mnogim njezinim sastavnicama. ¹⁸ Jedno je jasno. Ako se nastave aktualni demografski, socijalni i gospodarski trendovi, a svi su degradacijski, neće trebati dugo čekati na propast kraja unutar područja parka prirode i oko njega. Kao što smo rekli, ondje su priroda, ljudi i seoske zajednice stoljećima nerazdvojno povezani i pukne li samo jedna veza u tim odnosima, rasut će se cijeli ekosustav.

Proglašenje Lonjskog polja parkom prirode

Samorazumljivo je očekivanje lonjskopoljske populacije da im Park prirode omogućiti bolji i kvalitetniji život u njihovim selima i da omogućiti njihovim potomcima ostanak i opstanak u zavičaju. Zauzvrat, sigurno je da će se s manje opreza i suz-

16 Martin Schneider-Jacoby: Vrijednosti Parka prirode Lonjsko polje i poplavnog područja rijeke Save (Posavine). *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1 (1998.), str. 23.

17 Možda već valja govoriti i o obnovi krajolika.

18 S problemom komunalnog uređenja i urednosti susreće se i razvitak ruralnog turizma, osobito njegove seljačke varijante. Nije moguće na općoj niskoj razini standarda razvijati djelatnosti poput turističke. Ruralni turizam nije turizam koji nudi zapuštena i napola srušena sela, otvorene gnojnice, neuređena dvorišta seoskih kuća puna kojekakvog otpada, izrovane putove, nedovoljnu čistoću u ugostiteljskim objektima, samovoljno određivanje radnog vremena, smeće u okolišu i sl.

Za stanovnike koji žive u naseljima Lonjskoga polja, za sve a ne samo za one koji se planiraju baviti turizmom, valja organizirati različite načine pouke o standardima suvremenog stanovanja. Jer dok to njima samima ne bude važno i ne postane obično, svakodneвно, svi napori izvana da se razvije turistička djelatnost u lonjskopoljskim selima ostat će bez dobrih rezultata. Već danas je vidljiv raskorak između promidžbe prirodnih i kulturnih vrijednosti, koja je uspješnija i nesporno privlači goste i, s druge strane, posve nedovoljne promidžbe među domaćim (i ne samo domaćim) stanovništvom da prikladno i financijski uspješno organiziraju prihvat različitih kategorija posjetitelja. Vidjeti: Gugić, Goran: Okrugli stolovi – Forum velikih korisnika. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1, 1999., str. 43.

držanosti prihvaćati nužnost zaštite prirodne i kulturne baštine te da će se lakše odricati nekih svojih naslijeđenih prava u gospodarenju na tom području s poplavnim režimom. U razvojnim planovima Parka prirode oni moraju vidjeti svoj interes. Razvojni ciljevi parka moraju naglasiti nužnost očuvanja postojećih malih seoskih društava. Nažalost svi poslovi oko proglašenja Lonjskog polja parkom prirode nisu dovoljno vodili računa o nužnoj potrebi da se domaće stanovništvo obavijesti o svim mogućnostima, prednostima i ograničenjima koje će im jedna takva ustanova donijeti, a i sama institucija osnovana je sa znatnim zakašnjenjem. Nakon proglašenja parka prirode izbio je rat koji je bio itekako žestok na dijelu područja parka. Južni i jugoistočni dio bili su okupirani nekoliko godina. Svoj život Park prirode Lonjsko polje započeo je u vrlo nepovoljnim okolnostima. Tek je 1998. osnovana Javna ustanova. Vrijeme je da krene nabolje. I lonjskopoljskim hrastovima i rodama i ljudima.

Institucija koja upravlja golemim područjem od 506 km², ima nekoliko vrlo zahtjevnih ciljeva. Među korisnicima prostora i zaštićenih temeljnih vrijednosti parka prirode zatekla je nekoliko vrlo jakih i utjecajnih javnih poduzeća. To su Hrvatske šume, Hrvatske vode, potom neki veći dijelovi (bivšeg) poljoprivrednog kombinata. Osim njih, ondje su stoljetni korisnici prostora – domaći stanovnici, koji obrađuju zemlju, koriste se velikim pašnjacima i šumama za uzgoj životinja, a bave se i ribolovom. Posljednjih godina sve su brojniji turisti, te ribiči i lovci koji dolaze privučeni mogućnostima koje pruža priroda. Svi oni imaju svoje interese, svoje zahtjeve, svoje ciljeve, pa usklađivanje tako šarolikog društva s temeljnim intencijama parka prirode svakako predstavlja iznimno naporan rad, dogovore s različitim strukama, različitim razinama vlasti, koordinaciju gradova i općina čiji su dijelovi prostora u okviru parka prirode.

Posebno je zahtjevna zadaća pridobiti domaće stanovnike da prihvate postavljene visoke i dugoročne ciljeve zaštite prirodne, socijalne i gospodarske baštine, da se zauzimaju za njih, da svakodnevni život i rad organiziraju i vode u skladu s njima te da u tim općim ciljevima uistinu pronađu prostor za prosperitetniju budućnost za sebe, svoju obitelj i svoj zavičaj.

Dugoročno gledajući, a vjerujući u uspjeh projekta Parka prirode Lonjsko polje na svim planiranim razinama, domaće će se stanovništvo suočiti s još jednim problemom. Naime, razvitak parka omogućit će veće zapošljavanje (osobito samozapošljavanje), što će neminovno privući poduzetnije ljude iz bliže i dalje okolice. Za takvu situaciju moraju se unaprijed pripremiti mjere koje će omogućiti njihovo lakše uključivanje u novu sredinu.

Stanovnici i obiteljska zajednica

Stanovništvo Lonjskog polja cijelo je 20. stoljeće bilo podvrgnuto depopulacijskom procesu. Kako je depopulacija vrlo jasan pokazatelj sveukupnog društveno-gospodarskog stanja u nekom kraju (uostalom, prosperitet gotovo uvijek prati porast stanovništva ili barem stagnacija), lako je zaključiti da je taj prostor, od nekadašnje relativno dobre naseljenosti i sela s prilično velikim brojem stanovnika, došao u stanje koje bi i promišljenija i intenzivnija razvojna strategija teško mogla preokrenuti u smjeru kakva-takva prosperiteta. Stoga je za početak realno želje-

ti i planirati na demografskoj razini – tek zaustavljanje stoljetnog procesa pada stanovništva. Pad stanovništva, ako se izuzmu vrlo dramatične pojave na koje je nemoguće utjecati (rat, prirodne katastrofe, epidemije), najčešće je rezultat »normalnog« fizičkog odljeva stanovništva, dakle, emigracije. No, ovaj je kraj preživio i nekoliko kataklizmičkih ratnih događanja.

Osim ratova, valja neprestano imati na umu da je ovo poplavni kraj. Koliko god su njegovi stanovnici naučili živjeti s nepredvidivim vodama i na temelju stoljetnih iskustava uspostavili režim gospodarenja u skladu s ponašanjem prirodnih elemenata u tom dijelu Posavine, što je ipak omogućilo neprekinuti život u polju, valja pretpostaviti da je ta pojačana neizvjesnost, koja i inače prati poljoprivrednu proizvodnju, dovela do zamora te da mlade odvraća od bavljenja jedino poljoprivredom.

Smatrajući da je obitelj čvršći i pouzdaniji razvojni oslonac ovoga kraja, i uz još neke, svakako nosiva institucija, u istraživanju provedenom među stanovništvom posebnu smo pozornost posvetili obiteljskoj zajednici, a ona je u ovom kraju vrlo vezana uz poljoprivredu. Stoga smatramo da upravo poljoprivrednu obitelj valja sustavno podržavati. Obrazložit ćemo to nešto cjelovitije.

1. Koncept zaštite u Hrvatskoj još uvijek je vezan dominantno uza zaštitu prirodnih ili kulturnih fenomena i naselja se, odnosno stanovnici na zaštićenom području, osobito privatni vlasnici nad dobrima, često smatraju zaprekom kvalitetnoj zaštiti prostora. Takav stav, uz ostale uzroke, ne pomaže osobito očuvanju ljudi na zaštićenim područjima; osipaju se obitelji i sela.

Na temelju razgovora s dobrim poznavateljima prilika i boravkom na terenu, kao i uvidom u literaturu, moguće je zaključiti da je stanovništvo na Lonjskom polju, u razvojnom smislu, demografski vrlo slaba razvojna karika. Konkretni podaci to nedvojbeno potvrđuju. Dakle, sam pojedinac prilično je slab razvojni oslonac. Stoga je razumljiva namjera da se »razvojni teret« prebaci na cijelu obiteljsku skupinu i da se obitelj (s poljoprivrednim posjedom) istakne kao najvjerođostojniji lokalni socijalni razvojni akter.

Naglasak na obiteljsku zajednicu opravdan je iz barem još jednog razloga: očigledno je da se razvitak na Lonjskom polju može temeljiti na obiteljskoj poljoprivredi¹⁹ i uz nju usko vezanim komplementarnim djelatnostima (zanati, obrt) te osobito na ruralnom i seljačkom turizmu. A za te djelatnosti nužna je suradnja (svih) članova obitelji.²⁰

Razvitak industrije u gradovima i gradićima koji okružuju Lonjsko polje (Sisak, Kutina, Novska) ponudio je mogućnost da se napusti takva poljoprivreda, odnosno neizvjesna egzistencija. U potrazi za poslom valjalo je i otići. A odlazilo se blizu i daleko. Neprestano. Cijelo stoljeće. Je li došlo vrijeme da se netko i vrati? Može li se u tom prostoru naći pokoji atraktivan motiv? Je li nastupilo vrijeme da ono što je nekoć obeshrabrivalo ostanak, danas postane dobar razlog za povratak? Selo je danas nositelj vrijednosti koje gradski sustav uglavnom ne može razvijati: mirnoće, zdravlja, ljepote, ali i – što iznenađuje – sve više slobode, jednakosti,

19 Poljoprivreda je ekskluzivno obiteljska djelatnost. Nema uspješnog samačkog poljoprivrednog domaćinstva, ili tek vrlo rijetko.

20 U zemljama EU poljoprivreda je sve više obiteljskog karaktera. Neprestano se smanjuje broj zaposlenih poljoprivrednih radnika.

solidarnosti.²¹ Svijet se izmijenio. Čak ni mladi nisu više toliko opčinjeni gradom. Selo može postati alternativa urbanoj sredini i za život i za rad. Mora pritom zadovoljiti neke osnovne potrebe vezane uz komunalni i društveni standard. A u razvitku mora uspjeti izbjeći gradske nedostatke i greške te sačuvati i unaprijediti svoje neprijeporne prednosti, svoje specifičnosti. Očigledno, lakše je to reći nego ostvariti. Svaki napredak prate dobre i loše strane, željene i neželjene posljedice. Zadaća je razvojnih planera da one nepovoljne nastoji spriječiti.

Tradicionalno društvo ne poznaje dominaciju nad prirodom, već prilagodbu. To se vidi u vrlo razrađenim tradicionalnim oblicima gospodarenja u specifičnijim prirodnim uvjetima. Tako je na Lonjskom polju razrađen vrlo zanimljiv način uzgoja stoke, osobito svinja i konja.²² Na tom prostoru razvijen je »koherentni socio-prostorni sustav koji omogućuje kolektivne strategije preživljavanja«. ²³ Oslonac je u najvećoj mjeri na lokalnim razvojnim izvorima. Na tome se temelji gospodarski proizvod kraja, koji valja dovesti do prepoznatljive i stabilne kvalitete i prepoznatljive marke.

Obično takvi prirodni uvjeti pridonose i pronalaženju posebnih načina upotrebe zemljišta i vlasništva nad zemljištem.²⁴ Razvijaju se i različiti oblici zajedničkog vlasništva, općinskog vlasništva, zadružnog i sl. U takvu tipu organizacije razvijena je visoka svijest o zajednici. Jer pojedinac može preživjeti jedino kao član zajednice. Ali se, u pravilu, u tu širu zajednicu uključuje preko obitelji. Pojedinac ne može preskočiti obitelj na putu svoje socijalne i ekonomske integracije u ruralni socijalni ustroj.

Problem različitih tipova vlasništva pojavljuje se kad se mijenja struktura proizvodnje, kad se u dotad isključivo (ili pretežno) poljoprivrednom području pojave nepoljoprivredne djelatnosti koje traže svoj životni prostor. To može biti, rjeđe, industrija, nove prometnice (osobito autoceste) i sl., a češće turizam ili jedna od djelatnosti mnogo šireg interesa, kao što je eksploatacija šuma, rudnog bogatstva, gradnja hidrocentrala, termoelektrana i sl.

Otvaranje osjetljivih ruralnih prostora novim oblicima privređivanja dovodi nove stanovnike, stalne ili sezonske, koji gradski život mijenjaju (za stalno ili privremeno ili povremeno) iz mnogih razloga. Oni će, i kad su senzibilizirani na potrebu zaštite prirode, ipak tražiti društveni i individualni standard na koji su navikli u gradovima.

Zapošljavanje domaćeg stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima smanjuje ovisnost o zemlji, o prirodi, a povećava gospodarsku ovisnost o društvu koje

21 Bernard Kayser: *Ils ont choisi la campagne*. Ed. de l'Aube, 1996., str. 8.

22 Vidjeti, npr. Goran Gugić: Tradicionalno pašarenje u parku prirode kao turistička atrakcija? *Bilten parka prirode Lanjsko polje*, vol. 1 (1999.), str. 17-20.

23 Takav sustav primjenjuje se ponegdje u planinama. Vidjeti: André Etchelecou: *Population et légitimité territoriale. Pyrénées Occidentales en crise. XIV Congrès européen de sociologie rurale*, 1990. Rukopis.

24 Velik dio Parka prirode Javno poduzeće Hrvatske vode iskorištava kao retenciju za zaštitu od poplava ponajprije Zagreba, ali i Siska i dijela Posavine.

Prvi put se ideja da se regulira režim voda u polju, odnosno da se isuš i privede intenzivnijoj poljoprivredi, pojavila već u 18. st. Od tada je u nekoliko navrata aktualizirana, dijelom ponekad ostvarena, ali nikad do kraja provedena. O tome vidjeti zanimljiv članak Ivana Šimunovića: Zakonski članak o isušenju Lonjskoga polja od Rugvice do Trebeša (1968. godine). *Kronologija nastanka, provođenja i neslavnog kraja jednoga zakona. Hrvatske vode*, vol. 23, br. 6 (1998.), str. 171-185.

je negdje izvan lokalnih granica. (To društvo može biti i internacionalno.) Zbog potrebe da se opseg i intenzitet tradicionalnih poljoprivrednih djelatnosti održi u optimalnim granicama, a zna se da se u poljoprivredi uvijek, pa i onda kad se događa u prirodno i agrarno-politički povoljnijim uvjetima, ostvaruje dohodak koji je najniži ili je među najnižima, valja sustavno pomagati one koji će ostati u poljoprivredi i njihove prihode nastojati izjednačiti s prosječnim prihodima u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Osim pomoći sa strane, koja je nužna, poljoprivredi valja omogućiti proces »autonomne demarginalizacije« postupnom modernizacijom nekih njezinih bitnih oslonaca, što će pridonijeti većoj isplativosti proizvodnje i nužnom podizanju seljačke samosvijesti, odnosno, što će smanjiti živo i opravdano nezadovoljstvo seljaka svojim ukupnim socijalnim položajem i samima sobom.

Tradicionalno poljodjelstvo ne znači zauvijek blokirane razvojne, modernizacijske pomake, što u uvjetima koje nameću načela čuvanja zaštićenog područja znači da se mora osuvremenjivati kontrolirano, u zadanim granicama. Temeljne sastavnice poljoprivrede, koje će evoluirati (nema razloga da ostanu kakve su danas), jesu:

1. uvođenje novih tehnika te modernizacija tradicionalnih u ratarskoj i stočarskoj proizvodnji,
2. uvođenje eventualno novih proizvoda (ili ponovno uvođenje starih, zaboravljenih kultura i domaćih životinja) i, konačno,
3. promjene u agrarnoj strukturi.

Prema našem mišljenju upravo u segmentu modernizacije poljoprivrede vrlo je važna i istaknuta uloga Javne ustanove Parka prirode Lonjsko polje, prije svega njihov »elastičan« pristup i upravljanje proizvodnim inovacijama, osobito u sektoru poljoprivrede, ali ne samo u tom sektoru.

Iako se radi o zaštićenom području, nužno je predvidjeti izvjesni utjecaj tržišta na poljoprivrednu proizvodnju, bilo da se radi o djelomičnom tržišnom diktatu i usmjerenju prema nekim proizvodima bilo da se marketinškim mjerama širi tržište za neke domaće proizvode. Na lokalnom tržištu svoje će zahtjeve za određenim proizvodima sve više postavljati turistička privreda.

Sociologijski gledano, nije moguće zaustaviti socijalnu dinamiku i spriječiti njezine posljedice, bez obzira na to radilo se o objektivnom socijalno-gospodarskom napretku ili degradaciji. Svaka zaštita koja ide za tim da sačuva nešto u nepromijenjenu stanju, mora se suočiti s neuspjehom. Seoska naselja Lonjskog polja u fazi su procesa socijalno-gospodarske degradacije, pa početni cilj svake intervencije u taj socijalni prostor mora biti zaustavljanje nazadovanja u svakom smislu.

Glavni cilj jest napredak koji podrazumijeva, među ostalim:

1. povećanje broja stanovnika u većini naselja, do mjere koja neće ugrožavati zaštićeni prirodni sustav a koja će stvarati osnovnu pretpostavku (kritična masa stanovnika) za samorazvitak;
2. povećanje lokalne proizvodnje, osobito poljoprivredne, u kontroliranim okvirima;
3. omogućivanje zapošljavanja i zarade izvan poljoprivrednih imanja, ali u selu (čak i u domaćinstvu) ili mjestima dostupnim udobnim javnim prijevozom.

Za popis razvojnih mjera (i njihovu razradu) koje je nužno poduzeti da bi se postigli razvojni pomaci, sociolozi nisu dovoljni. Oni će upozoriti na stanje socijalnih razvojnih aktera i dati neke preporuke koncepcijskoga karaktera. Cjelovit napredak (svih) ruralnih prostora trebao bi biti činjenica i trajni projekt podržan općim društvenim konsenzusom te jedna od temeljnih strateških zadaća.

Literatura

- Cifrić, I. (1996.), Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Coutenet, J. (1988.), Quel avenir pour l'espace rural français? *Études rurales*, br. 110-111-112, str. 103-106.
- Etchelecou, A. (1990.), Population et légitimité territoriale. Pyrénées Occidentales en crise, *XIV Congrès européen de sociologie rurale*. Rukopis.
- Gugić, G. (1999.), Tradicionalno pašarenje u parku prirode kao turistička atrakcija? *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, Jasenovac, br. 1, str. 17-20.
- Gugić, G. (1999.), Okrugli stolovi – Forum velikih korisnika. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, vol. 1, br. 1.
- Gulič, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, str. 24.
- Jollivet, M. (ur.) (1997.), *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*. Paris: L'Harmattan, 371 str.
- Kayser, B. (1996.), *Ils ont choisi la campagne*. Ed. de l'Aube, 206 str.
- Lizet, B. i Ravignan, F. (1987.), (u suradnji s Ingrid Calmettes, Marcel Chauvais): *Comprendre un paysage. Guide pratique de recherche*, Paris: Institut national de la recherche agronomique, 147 str.
- Magel, H. (1996.), Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Marmont, M. (1997.), À la recherche des spécificités rurales, u: Marcel Jollivet (ur.): *Vers un rural postindustriel. Rural et environnement dans huit pays européens*, Paris: L'Harmattan, str. 17-44.
- Petrić, K. (1999.), Očuvanje kulturne baštine Lonjskog polja. *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, god. 1, str. 13.
- Schneider-Jacoby, M. (1998.), Vrijednosti Parka prirode Lonjsko polje i poplavnog područja rijeke Save (Posavine). *Bilten parka prirode Lonjsko polje*, god. 1, br. 1, str. 23.
- Schuh, A. (1996.), Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor. *Sociologija sela*, god. 34, br. 3-4.
- Selby, J. A. i Petajisto, L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 67-92.
- Šimunović, I. (1998.), Zakonski članak o isušanju Lonjskoga polja od Rugvice do Trebeša (1968. godine). *Kronologija nastanka, provođenja i neslavnog kraja jednoga zakona. Hrvatske vode*, god. 23, br. 6, str. 171-185.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- ZAKON O ZAŠTITI PRIRODE, *NN*, 30/94.